

A késő ókori rabszolgaság és jogi szabályozása a *Collatio tükreben*¹

Slavery in Late Antiquity and its Legal Aspects in the Collatio

The late ancient compilation, known as the Collatio legum Mosaicarum et Romanarum was composed in an age when different religious and legal cultures (Jewish, Christian, Roman) influenced and competed with each other. It is an intriguing task to examine how slavery, a very controversial social institution, was represented in this comparative work of Jewish and Roman legislation, which is thought to have been written at the end of the 4th century. There is an entire chapter devoted to discussing the misconduct of slave owners, while also mentioning slaves in various other contexts. From these passages, we can assume why this work was compiled and how slavery was treated at that time.

Keywords: ancient slavery, slaves in late ancient Rome, comparative legal history, ancient Roman law, Roman social history

1. A *Collatio* keletkezése, szerkezete

A posztklasszikus jogtudomány számbavételekor a római jogi tankönyvek két jogtudósról, valamint hozzávetőleg 7 összeállításról emlékeznek meg. Előbbiek közé *Arcadius Charisius* és *Hermogenianus* tartozik, míg utóbbi csoportban találjuk például a *Liber singularis regularum* vagy a *Fragmenta Vaticana* címen ismert gyűjteményeket.² Keletkezési ideje miatt e körbe szokás sorolni a *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* című összehasonlító válogatást is, amely egy-egy mózesi szabályhoz³ illeszti a megfelelő római jogi véleményeket. A kutatás figyelmét e különös összeállítással kapcsolatosan javarészt a keletkezés kérdései, nevezetesen a szerző személye vagy legalábbis kulturális háttere, illetve a munka létrejöttének lehetséges időpontjai kötötték le. A datálás alapja, hogy a gyűjtemény 5. titulusába az összeállító felvette *Valentinianus*, *Theodosius* és *Arcadius* császárok közös rendeletét, ami 390 májusában keletkezett, vagyis ez a dátum a *Col-*

* ORCID ID: 0000-0002-7997-2552.

1 Ez a tanulmány a „*Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között III.*” című konferencián 2024. június 3-án Pécsen elhangzott előadás szerkesztett, átdolgozott változata.

2 Schiller, Roman Law 52. skk.; FÖLDI – HAMZA, A római jog 91. (313-314. §§); STOLTE, A Crisis of Jurisprudence 358.; CORCORAN, Junian Latinity 135.; LENGYEL – KARÁCSONY, Aut cum re datur 171. skk.

3 Jóllehet a zsidók számára kötelező érvénnyel bírtak, tehát törvényként is megnevezhetők lennének, a tanulmányban a *Collatio* által idézett mózesi részleteket szabálynak nevezzük. Ennek okai, hogy a *Collatio* maga nem szoros értelemben vett jogszabály, a szakirodalomban vitatott a szerző vallási hovatartozása, valamint célközönsége is vélhetően tágabb a zsidóságnál.

latio ma ismert szövegének *terminus post quem*-je.⁴ A gyűjteménybe felvett római jogi részletek *Paulus*, *Ulpianus*, *Modestinus*, *Papinianus*, *Gaius* munkáiból,⁵ valamint a *Codex Gregorianus*ból és *Hermogenianus*ból származnak, tehát a római szövegek keletkezési idejének spektruma a 2. századtól a 3. végéig terjed. A szöveget három kézirat tartotta fenn, amelyek közül a legkorábbi a berlini (B). Ez a kódex a 9. században íródott, ugyanabban az évszázadban, amikor az első biztos nyom is megtalálható a szöveg használatára nézve. Reims érseke, *Hincmar* 860-ban II. *Lothar* király és felesége házassági ügyében egy értekezést írt (*De divortio Lotharii regis et Theutbergae reginae*), amelyben idézte a *Collatio* szövegét.⁶ Érdemes ezzel kapcsolatban kiemelni, hogy a *Collatio* jelenleg ismert első biztos felhasználása is egy jogi ügyben, egy bontás kapcsán adatható.

A szerző, helyesebben összeállító ismeretlen, nevét nem tudjuk. Ennek ellenére rengeteg kísérlet történt arra, hogy meghatározzák a személyét. A diskurzus azonban még nem jutott nyugvópontra a tekintetben sem, vajon zsidó, zsidó-keresztény, pogány-keresztény vagy keresztény szerzőről van-e szó. Minden bizonytalanság ellenére annyi azért állítható, hogy a szöveg egy olyan korban keletkezett, amikor a kereszténység és pogányság korábbi együttélése dinamikusan vezetett az előbbi államvallássá válása és kizárólagossági igénye felé. A szerző is vélhetően olyan személy lehetett, akit ez az együttélés valamilyen szempontból közelebről érintett vagy érdekelt.⁷

A *Collatio* 16 titulusból áll, amellyel kapcsolatosan a kutatás általában két szempontot hangsúlyoz. Az egyik az, hogy az első 15 szakasz a büntetőjog tárgykörébe esik, míg az utolsó, a gyűjteményen belül igen terjedelmes, *de legitima successione* magánjogi természetű.⁸ Ebből egyesek arra következtetettek, hogy lett volna egy magánjogi folytatás, egy mondhatni második könyv. A büntetőjogi jellegű szakaszok közé több esetben olyanok kerültek be, amelyek szankcióként a halálbüntetést tartalmazzák. A másik kiemelt szempont a Tízparancsolattal történő összevetés. A *Collatio* titulusai párhuzamba állíthatók a 6-10. parancsolatokkal, a sorrend alapján pedig úgy tűnik, hogy az összeállító a Héber Bibliát vette alapul.⁹ Az összeállítás jogtörténeti jelentőségét – egyebek mellett – az adja, hogy fenntartott olyan töredékeket és információkat, amelyek nem szerepelnek a justinianusi kodifikációban.¹⁰

2. A rabszolgák bántalmazása (a 3. titulus)

A titulusok közé bekerültek tényállásként az emberölés, a súlyos testi sértés, a házasságtörés, a homoszexuális kapcsolat eltérése, a vérfertőzés, a lopás, a hamis tanúvallomás, a határkövek

4 A datáláshoz lásd: Die Mosaicarum et Romanarum legum collatio 15. A szöveghelyhez lásd: FRAKES, Item Theodosianus 163–168.

5 MANTHE, Das Fortleben des Gaius 188.

6 FRAKES, Approaching the Collatio 139–140.; LOSCHIAVO, Was Rome still a Centre 99., 101–102.; GRÜLL, Hoc quidem iuris 13.

7 FRAKES, Approaching the Collatio 137–138. RABELLO, Sull'ebraicità dell'autore 339–349. GRÜLL, Hoc quidem iuris 11. A korszellemhez általában BUZÁSI, A véten nyíllövés 34., 225. Ehhez és a zsidó jogászokhoz lásd: MATHISEN, The Citizenship and Legal 47. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a szöveg nem esett át valamiféle szigorú monoteista szempontú redakción, hiszen a Coll. 15.3.2.-ben a *dii immortales* fordulat nem zavarta az összeállítót, megtartotta az eredeti szöveget, jöllehet a kifejezés a keresztényüldöző *Diocletianus* császár rendeletében szerepelt.

8 A büntetőjogi túlsúly magyarázatára lásd például: STOLTE, A Crisis of Jurisprudence 360.

9 MANTHE, Die Mosaicarum et Romanarum legum collatio 59.; GRÜLL, Hoc quidem iuris 12.

10 SCHILLER, Roman Law 53–54.

elmozdítása, a marhatolvajlás, a gyűjtogatás, a jövődömondás tilalmazása. Ezekhez hasonlóan saját titulust kapott a tulajdonosok rabszolgákkal szembeni kegyetlen bánásmódja *de iure et saevitia dominorum* címmel, ami közvetlenül követi az élet és testi épség elleni bűncselekményeket, illetve megelőzi a házassággal és a nemi erkölccsel kapcsolatos bűncselekmények tárgyalását.

E titulussal bevezető mózesi részlete a Magyar Bibliatanács által kiadott 1990-es református fordításban így hangzik: „Ha valaki rabszolgáját vagy rabnőjét úgy üti meg bottal, hogy az meghal a keze között, annak bűnhődnie kell. De ha egy-két napig még életben marad, ne bűnhődjék az ura, hiszen a saját pénzéről van szó.” Mózes tehát objektív szabályt állít fel. Ha a rabszolga meghal a fenyegetés következtében, a tulajdonos felelősségre vonható. Ha viszont 1-2 napot még él, akkor tulajdonképpen önmagunknak okozott anyagi kárként kezelendő a helyzet.¹¹

A mózesi szabály után a gyűjtemény általános szerkezetét követve római vélemények következnek Paulustól, Ulpianustól és a *Codex Gregorianus*ból. A római jogtudósok tágabb összefüggésbe helyezik a rabszolgákkal szembeni kegyetlen bánásmódot: úr és szolga viszonyába beleavatkozik az állam, mivel a rabszolgák a rómaiak attitűdje szerint a társadalomra potenciális veszélyt jelentenek.¹² Paulus szerint a halálra korbácsolt rabszolga tulajdonosa csak akkor vádolható emberöléssel, ha a *dolus* megállapítható.¹³ Ulpianus lényegesen több részlettel szolgál. Hadrianus és Antoninus Pius rendelkezéseire hivatkozva rögzíti, hogy a bántalmazott rabszolgákat el kell adni úgy, hogy eredeti tulajdonosukhoz ne kerülhessenek vissza; a tulajdonos pedig száműzhető. A konkrét jogkövetkezményeknél sokkal érdekesebb az indoklás: a császárok egyfelől megállapítják, hogy a tulajdonosok hatalmának csorbíthatatlannak kell maradnia, másfelől viszont helyt kell adni azok panaszának, akiket elviselhetetlen sérelem ért. Az intézkedés célja a rabszolgák féken tartása és az engedelmisség biztosítása (*coercitio, obsequium*). Vagyis azért kell az államnak beavatkoznia e viszonyba, nehogy a társadalomra valóban is veszélyessé váljon a rabszolgák rossz bánásmód miatti elkeseredése. A rendelkezés továbbá utal arra is, hogy a rabszolgák engedelmisségét nem csak parancsolással, hanem megfelelő jutatásokkal és mértékleteséggel is biztosítani kell. A mózesi szabályhoz képest nem határozza meg a rabszolgát ért sérelem mértékét, ezt elsősorban a *turpis, atrox, infamis, intolerabilis* melléknevekkel írja körül. Arról, hogy mit érthettek ez alatt a korban, beszédesen tanúskodik Constantinus császár 319-es rendelete, amelyben a rabszolgáját meggyilkoló tulajdonos jogi felelősségét szabályozza. E rendeletben felsorolja, milyen büntetéseknek lehettek kitéve a rabszolgák, kezdve a szikláról letaszítással, majd folytatva a vadállatok elé vetéssel, a sebbe méreg csepegtetéssel, testrészek megégetésével stb.¹⁴ A *Codex Gregorianus*ból a *Collatio*ba átvett részlet egy 285-ös császári utasítást tartalmaz, miszerint a súlyos betegségben szenvedő rabszolga okozott halála nem róható a tulajdonos terhére, legalábbis nem túlzott büntetés miatti vádemelés formájában.

3. Az összeállítás szempontjai

Több kérdés is felvethető e szövegrész kapcsán. Elsősorban az, miért került bele a szövegbe? A tolvajokról szóló részben van az egyik olyan részlet, amelyik az összeállító keze munkájának

11 Lásd hozzá: RABELLO, Sull'ebraicità dell'autore 348. A rabszolga megveréséhez érdekes párhuzamul kínálkozik a II. Mózes 2:11–12. Lásd hozzá: ROTMAN, Byzantine Slavery 158.

12 Erről általánosságban lásd: GACSAL, Nem született ellenségeink 40. skk. A késő ókorral kapcsolatosan lásd: HARPER, Slavery in the Late 219–248.

13 Lényegében ezt tartja fenn 319-ben a CTh 9.12.2.

14 CTh 9.12.1.

tekinthető (Coll. 7.1.1.): „*scitote, iuris consulti, quia moyses prius hoc statuit, sicut lectio manifestat.*”¹⁵ Az összeállítás lényege tehát kimondottan a zsidó és római jogi kultúra vagy szabályozás összevetése.¹⁶ Nem egyedülálló a kulturális viszonyulásnak ez a jelensége a korszakban. Az 1984-ben felfedezett *Epistula Anne ad Senecam*, amelynek kézirati hagyománya történetesen ugyanúgy a 9. századra megy vissza, mint a *Collatio*é, a zsidó hagyomány és a római filozófia nézeteinek apologetikus egyeztetése.¹⁷ A „*malacka végrendelete*” (*Testamentum porcelli*) címen ismert, szokásosan 402 elé datált, rövid, latin nyelvű munka értelmezései között is felmerül, hogy zsidó kötődésű keresztényellenes pamflet.¹⁸ Egy hagyomány szerint *Iulianus* római császár újra fel akarta építtetni a jeruzsálemi Templomot, ám a próbálkozás nem járt eredménnyel, ami az erről tudósító keresztény szerzők szerint a kereszténység fölényét bizonyítja. Jóllehet a terv történetisége a vélhetően elfogult keresztény szerzőktől független forrásból nem igazolható,¹⁹ maga a felvetés is mutatja a római és zsidó interakciót politikai, kulturális és vallási téren.

A *Collatio* ezt a viszonyrendszert tükrözheti a jog területén, ugyanis az összeállítás a zsidó jogi kultúrából vett szabályrészletekhez illeszti hozzá a római jogi megfeleltőt, legalábbis a szabályozás magját illetően. Például a 13. titulus a határátkö elmozdításáról szól, amelyet mindkét jogrend tiltott, a különbség a szankcionálásban, illetőleg az eljárásban volt. A 212-es *Constitutio Antoniniana* után egyáltalán nem meglepő egy ilyen gyűjtemény.²⁰ A jogkereső zsidó lakosság, amely javarészt diaszpórában élt, római polgárjoggal bíró vagy éppen megszerző tagjai számára releváns lehetett egy ilyen összeállítás. Ezt a vélekedést megerősíti, hogy 398-ban egy császári rendelet kimondja, hogy a zsidók, leszámítva vallási kérdéseket, a római joggal éljenek.²¹

A *Collatio* összeállításának idején, illetve valamivel azt megelőzően ráadásul olyan jogszabályok láttak napvilágot, amelyek a zsidók számára korlátozó jellegűek voltak. 315-ben a császár védelmébe veszi a zsidó vallást elhagyókat (CJ 1.9.3.), majd 357-ben a keresztény vallást a zsidó kedvéért elhagyókra vagyonelkobzást rónak ki (CJ 1.7.1). 388-ban szankcionálták a zsidók és keresztények közötti házasságot.²² Az általános kulturális és jogi észrevételek mellett, a rabszolgákkal való bánásmódot tárgyaló titulus bekerülése konkrétabb jogszabályi háttérrel is magyarázható, így például Kr.u. 339-ben már korlátozták a zsidó rabszolgatartók bizonyos jogait a körülmetélést illetően (CTh 16.9); 415-ben pedig a zsidó tulajdonosokkal szemben védi meg császári rendelet a keresztény rabszolgák vallásszabadságát.²³

15 E szövegrész értelmezéséhez lásd: RABELLO, Sull'ebraicità dell'autore 343–344.

16 MATHISEN, The Citizenship and Legal 47–48. Tágabb kultúrtörténeti összefüggéseiről lásd: BUZÁSI, A vétnen nyíllövés 224.

17 GRÜLL, Ézsau három könnyecskéje 18.; RUTGERS, The Jews in Late Ancient 210–253.

18 AUBERT, Du lard ou du cochon 112., 124. skk. et passim. Lásd hozzá: CHAMPLIN, The Testament of the Piglet 181–183.

19 BUZÁSI, A vétnen nyíllövés 34. További forrásokhoz és tágabb kontextushoz lásd: GRÜLL, A gyökér és az ágak 74–79

20 STOLTE, A Crisis of Jurisprudence 360–361.

21 CTh. 2.1.10. Érdemes futólag megjegyezni, hogy a rendelet szövegében a zsidó vallást a *superstitio* szóval illetik, aminek használatára itt nincs mód kitérni, de alapvetően pejoratív (kb. babonáság) jelentést hordozott.

22 CTh. 3.7.2. = CJ 1.9.6. A zsidók decurionatusával kapcsolatosan lásd: MATHISEN, The Citizenship and Legal 44.

23 A folyamat vége a CJ 1.3.54.8, ahol *Iustinianus* megtiltja, hogy zsidónak keresztény rabszolgája legyen. Lásd még: HARPER, Slavery in the Late 498.

A jogalkotásról tehát sommásan megállapíthatjuk, hogy voltak zsidókra nézve hátrányos jogszabályok, illetve, hogy ezek kiterjedtek a magánjogi viszonyokra, beleértve a rabszolgotartást is. A korabeli zsidóság érzékelhette ezt a negatív hozzáállást, sőt a *Collatio* összeállítása idején már egyes konkrét elemeit is. Így nyerhetett értelmet egy olyan gyűjtemény, ami megmutatta, hogy a zsidó szabályok nem állnak gyökeres ellentmondásban a rómaiakkal.

Ha ezt elfogadjuk, akkor a *Collatio* összeállítója minden bizonnyal olyan tényállásokat vett fel gyűjteményébe, amelyek a korabeli társadalom számára jelentőséggel bírtak vagy mindennaposak voltak. Ez más titulusok, például a határátközmozdításáról szóló 13. titulus alapján, is megköszönhetőnek tűnik. Az összeállításba tehát a szerzőt vagy a társadalmat az adott korban foglalkoztató problémák kerültek be, nem pedig valamiféle antikvárius érdeklődés vezette a szövegválogatást. Jóllehet a *Collatio* valójában korábban keletkezett szövegek kompilációja, az összeállító azonban szabadon járhatott el azt illetően, hogy milyen tényállásokat vagy véleményeket vesz be a szövegbe.²⁴ A római jogi vélemények a vizsgált titlust tekintve ugyan száz-másfélszáz évvel korábban keletkeztek a *Collatio* mai szövegállapotához képest, de olyan jogtudósok véleményeit tartalmazták, akik a remekjogászok közé tartoztak.²⁵ Véleményük később is mértékadó volt.²⁶ Mindezek alapján a szöveg egyfelől eligazíthat arról, hogyan gondolkodott a szerző a rabszolgákról a 4. század végén, vagy legalábbis a szövegalkotás céljait figyelembe véve, milyen véleményeket tartott adekvátnak, másfelől – bizonyos korlátokkal – képet kaphatunk arról, hogy a késő ókori társadalomban milyen kép élt a rabszolgaságról.

3. Rabszolgák a *Collatio*ban

A rabszolgaság intézményét ismerte a zsidó kultúra is,²⁷ de a *Collatio*ba felvett mózesi szabályok szövegében mindössze egy helyen történik utalás a rabszolgaságra, mégpedig a vizsgált *de iure et saevitia dominorum* titulusban. Máshol a mózesi szövegekben nem szerepelnek rabszolgák. A rabszolgák több ízben előfordulnak viszont az összeállításban található római szabályokban, ami már önmagában is mutathatja e jogintézmény elterjedt voltát. Ez a felületes megfigyelés nagyjából egybevág az utóbbi mintegy másfél-két évtizedben megjelent szakirodalom megállapításával, miszerint a rabszolgaság számbeli súlya és jelentősége jóval lassabban csökkent, mint korábban gondolták.²⁸ A kelet-római, illetőleg bizánci jogalkotás még a 10. században is rendelkezett a rabszolgákról olyan tényállásokat vagy problémákat illetően, amelyek a *Collatio*ban is feltűnnek. Így például a rabszolgák tanúzási képességéről vagy a rabszolga eltulajdonításáról.²⁹ A rabszolgaság háttérbe szorulásának folyamata nyugaton is lassabban ment végbe; ehhez többek között az ún. *status confusion* jelensége, valamint később az iszlám térhódítása a Mediterráneumban is hozzájárult.³⁰ A nyugati területeken minden bizonnyal a keresztény egyház is szerepet játszott

24 Bár *argumentum ex silentio* mégis emellett szól a CTh 9.12.1. kihagyása, ami szintén a napok számára utal a jogszabály elején, jóllehet annak a *Collatio* mózesi szabályával szemben nem tulajdonít jogi jelentőséget.

25 Vö. CTh 1.4.1–3.

26 Példaként lásd: Coll. 3.3 = *Ulpianus Dig.* 1.6.2.

27 Elég itt József történetére vagy a hadifogság kapcsán a *ius gentium* körébe eső ószövetségi helyekre utalni: I. Makkabeusok 9:70–72; 10:33; Sirák 7:22–23. Utóbbihoz lásd: Toókos, A III. szibillakönyv 25. A kiterjedt szakirodalomból: HEZSER, Jewish Slavery; MARTIN, Slavery and the Ancient Jewish.

28 A számokról lásd: HARPER, Slavery in the Late 59.

29 A bizánci jogszabályokat lásd: ROTMAN, Byzantine Slavery 189. skk.

30 FYNN-PAUL, Empire, Monotheism 13. BASTA, Slaves, Coloni 2017.

e jogintézmény fokozatos visszaszorulásában.³¹ A rabszolgaság számbeli, társadalmi jelentősége mellett a kereszténység terjedése és államvallássá válása nemcsak a modern szakirodalomban, hanem a korabeli közgondolkodásban is előtérbe helyezte a rabszolgákkal való bánásmód kérdését. Gyakorta előfordul vélekedés, hogy a kereszténység térhódítása enyhített a rabszolgák sanyarú sorsán, de a késő antik forrásokban viszonylag ritkán találni kifejezett ellenvetéseket a rabszolgaság intézményével szemben.³²

A rabszolgák jogi helyzetét, illetőleg a velük való bánásmódot meghatározta, hogy milyen mértékig nyer elismerést a rabszolga ember mivolta, mennyiben tekinthető embernek vagy dolognak. A rabszolgák ember vagy dolog volta *Arisztotelész*től kezdve az egyik kardinális kérdése volt a rabszolgaság értelmezésének. A római véleményekből például közismertnek tekinthető *Varro* szövege arról, hogy a rabszolgák beszélő eszközök. Kevés figyelmet kap ugyanakkor a szöveg folytatása, miszerint a földet emberek művelik, legyenek bár szabadok vagy rabszolgák.³³ Hasonló gondolat visszhangzik a iustinianusi *Institutiók* elején: „*A személyek jogának fő felosztása az, hogy az emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák*”.³⁴ A római jog számtalan részletszabályát lehetne felsorakoztatni, ahol a rabszolgák ember vagy dolog mivoltának kérdése implicite megjelenik, de illusztrációként elég ehelyütt utalni arra, hogy a római jog rabszolgaságra vonatkozó joganyagának monumentális összefoglalását 1908-ban közzétevő *William Buckland*nál is ez lett a szabályok csoportosításának egyfajta rendező elve.

A *Collatio* kimondottan nem foglal állást e kérdésben, de a vizsgált titulusban is mindkét álláspont tükröződik. A mózesi és a római szabályozás, bár sok tekintetben különbözik, hasonló is egymáshoz a rabszolga ember vagy dolog voltának kettős kezelésében. A római császárok, miközben védik a rabszolgát a kegyetlen bánásmódtól, az orvoslást illetően dologként kezelik: eladatják. A mózesi szabálynál akkor veszik tekintetbe emberi mivoltát, igaz *post mortem*, ha azonnal meghal a korbácsolást követően. Ha egy-két napig túlél, akkor csak tönkrement vagyontárgy.

A gyűjteményben elszórt egyéb említések is tartalmaznak erre vonatkozó elemeket. Egyértelműen dolognak tekinti a rabszolgát a gyűjteményben szereplő *Ulpianus* szabály (Coll. 2.4.1.), amely a rabszolgát ért testi sérülésnél kizárólag az értékét veszi figyelembe. Ha sérülése csupán olyan mértékű, hogy a rabszolga nem válik olcsóbbá vagy silányabbá, akkor a gyógykezelésére fordított összegre lehet perelni. Érdekes helyzetet tükröz persze az az eset, ami a XII táblás törvényekből *Paulus* közvetítéséből származott a *Collatio*ba: „*ha valaki kézzel vagy bottal szabad ember csontját törte, 300, ha rabszolgáét, 150 sesterciusnyi büntetés alá essék*” (Coll. 2.5.5.). Ennek az ősi szabálynak a fenntartása mutatja, hogy a rabszolga valamiféle köztes kategória, úgyszólván egyfajta olcsóbb ember: ha csontját törik, azért büntetés jár, de mégsem annyi, mint egy szabad emberért.

Előfordulnak viszont olyan helyek, ahol rabszolga és szabad jogállású egy tekintet alá esnek. Például a *lex Cornelia de sicariis* értelmezésénél *Ulpianus* megjegyzi, hogy a törvény minden jogállású emberre, így rabszolgára és peregrinusra is vonatkozik, amennyiben emberölést követ

31 FYNN-PAUL, *Empire, Monotheism* 18–19.

32 HARPER, *Slavery in the Late* 209–214.; FYNN-PAUL, *Empire, Monotheism* 14–15.

33 *Varro* r. 1.17.1.: „*Quas res alii dividunt in duas partes, in homines et adminicula hominum, sine quibus rebus colere non possunt; alii in tres partes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum, vocale, in quo sunt servi, semivocale, in quo sunt boves, mutum, in quo sunt plaustra. Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque.*”

34 *Iustinianus Inst.* 1.3.1.: „*Summa itaque divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.*” (A főszövegben *Ifjabb Mészöly Gedeon* magyar fordítása olvasható.) Lásd hozzá: *Gaius Inst.* 1.3.9. A mondatban szereplő *persona* szó értelmezéséhez lásd: BUCKLAND, *The Roman Law of Slavery* 4.

el (Coll.1.3.2.). Ugyanígy a *lex Fabia* alkalmazható, ha valaki szabad római polgárt, felszabadítottat, vagy rabszolga jogállású személyt elbűjtat, elad vagy megvesz, illetve szolgáskorba taszít. Elkövetési tárgyként tehát nem tettek különbséget szabad és rabszolga között, elkövetőként viszont a rabszolgával szembeni jogi szankciót befolyásolta, hogy gazdája tudtával vagy anélkül cselekedett-e. Utóbbi esetben ugyanazzal a joghátránnyal sújtották, mint a *humiliores*.³⁵ Ez éppen egy adalék is lehet a késő ókori *status confusion* alátámasztására, de jelen tanulmány szempontjából azt érdemes kiemelni, hogy rabszolga és szabad emberek bizonyos csoportjai között nem tettek különbséget. Más szempontból viszont az állam kiveszi a rabszolgát ura hatalmából, s a cselekmény társadalomra veszélyes volta miatt súlyos büntetéssel sújtja: bányamunkára ítéli.

A házasságtörés tényállása is foglalkozik a rabszolgákkal, némileg hasonlóan az előző esethez. A házasságtörésben részt vevő rabszolgát meg lehetett ölni, de erre más szabad vagy felszabad kategóriák esetében is lehetőség volt (Coll. 4.3.2. és 4.12.3.). Másfelől a házasságtörés miatt emelt vádban a rabszolgák is kihallgathatók, mégpedig kínvallatással (Coll. 4.11.1.). Még akkor is, ha nem a férj vagy az apa, hanem egy kívülálló a vádló. A rabszolgát elkövetőként a szabadokhoz hasonló hátrány érheti, de potenciális tanúként vagy inkább cinkostársként már megkülönböztetik a szabadoktól. A kínvallatás mögött az indokolás itt is a társadalom, szűkebben a rabszolgatartók szempontjából releváns: „*non facile tale delictum sine ministeriis servorum admitti*”. A megközelítés régi múltra tekint vissza: 61-ben *Pedanius Secundus praefectus urbi* meggyilkolásakor a 400 házbeli rabszolga kivégzését szorgalmazó *Caius Cassius* szintén ezzel érvel.³⁶

A *Collatio* szabályai között szerepel, hogy az útonálló rabszolga (*servum latronem*) is megölhető, az elkövetőnek pedig nem kell számolnia a *lex Aquilia*-ból fakadó jogkövetkezményekkel, mondja *Ulpianus*-nak a gyűjteménybe felvett véleménye.³⁷ Itt aligha szükséges különösebb indokolás a cselekmény társadalomra veszélyes voltát illetően. A *latro* és *latrocinium* szavak is több ízben szerepelnek az összeállításban, de mindössze egyszer, az említett helyen kapcsolódnak össze a rabszolgasággal. A többi helyen társadalmi vonatkozást mellőző említésekkel találkozhatunk, megannyiszor a letéteményes felelőssége és a letét rablótámadás következtében történő elvesztése vonatkozásában.³⁸ Az egyetlen hely tehát, ahol a rablók vagy útonállók társadalmi státusza megnevezésre kerül, az említett *ulpianus* hely, ahol az útonálló rabszolga megöléséről van szó.

4. Összegzés

A II. Mózes 21-ben található forráshely, amelyből a *Collatio*-ba a rabszolgatartók visszaéléseiről szóló rész bekerült, elsősorban a héber rabszolgák kérdéseivel foglalkozik, a bántalmazás másodlagosan jelenik meg az emberölés és testi sértés tényállásainak felsorolása közé bújtatva. A *Collatio* mégis külön titulust szentel a bántalmazott rabszolgáknak, ám ezt a fentiek fényében nem annyira az emberséges bánásmód valamiféle, akár keresztény, elvárásával lehet magyarázni, netán azzal, hogy a rabszolgát immár embernek tekintették, hanem azzal, hogy a római társadalmat a késő antikvitásban is a rabszolgaságban rejlő veszélyek izgatták. A rabszolga, aki ura tudta nélkül rejtegette más rabszolgáját, a házasságtörési ügyekben a kínvallatás, valamint a kegyetlen bánásmód tilalmának indokolása alapján az a benyomás támadhat, hogy kulturális és vallási kölcsönhatásoktól függetlenül is működtek a rómaiak régi beidegződései a rabszolgákkal

³⁵ Coll. 14.2.1 és 3. Lásd hozzá: Coll. 14.3.4–5.

³⁶ TACITUS, Ann. 14.42–45.

³⁷ Coll.7.3.1. = *Ulpianus Dig.* 9.2.3.

³⁸ Coll. 10.7.1.; 10.8.1.; 10.9.1.

szemben: a rabszolga ember vagy dolog mivoltától függetlenül veszélyes a társadalomra akár potenciálisan, akár ténylegesen. Másodlagos és a *Collatio*ban tulajdonképpen ki sem mondott a mivoltát érintő vélemény, legfeljebb egyes esetekben lehet erre következtetni. Amikor emberként tekintenek rá, akkor viszont a *humilioresszel* esik egy tekintet alá.

Felhasznált irodalom

- AUBERT, Jean-Jacques: 'Du lard ou du cochon'? The Testamentum Porscelli as a Jewish Anti-Christian Pamphlet. In: AUBERT, Jean-Jacques – VÁRHELYI Zsuzsanna (szerk.): A Tall Order. Writing the Social History of the Ancient World. München, K.G. Saur 2005, 107–141.
- BASTA, Hannah: Slaves, Coloni, and Status Confusion in the Late Roman Empire. Journal of the National Collegiate Honors Council 2017/1. sz. 47–75. <https://digitalcommons.unl.edu/nhcjournal/558/> (2024. 11. 27.)
- BUCKLAND, William Warwick: The Roman Law of Slavery. Cambridge 1970
- BUZÁSI Gábor: A véten nyíllövés. Tanulmányok az ókori zsidóság, kereszténység és újplatonizmus határvidékeiről. Budapest 2023
- CHAMPLIN, Edward: The Testament of the Piglet. Phoenix 1987/2. sz. 174–183.
- CORCORAN, Simon: Junian Latinity in Late Roman and Early Medieval Texts: A Survey from the Third to the Eleventh Centuries A.D. In: LÓPEZ BARJA, Pedro – MASI DORIA, Carla – Roth, Ulrike (szerk.): Junian Latinity in the Roman Empire 1. Edinburgh 2023, 132–152.
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest 2006
- FRAKES, Robert M.: Approaching the Collatio legum Mosaicarum et Romanarum (or Lex Dei) as an Example of Late Antique Culture. Collection Ista 1332, 137–159. https://www.persee.fr/doc/ista_0000-0000_2015_act_1332_1_3675 (2024. 11. 27.)
- FRAKES, Robert M.: „Item Theodosianus?” (Observations on „Coll.” 5.3.1.). Quaderni Urbinati di Cultura Classica 2002/2. sz. 163–168.
- FYNN-PAUL, Jeffrey: Empire, Monotheism and Slavery in the Greater Mediterranean Region from Antiquity to the Early Modern Era. Past & Present 2009/1. sz. 3–40.
- GACSAL Dóra: „Nem született ellenségeink ők – azzá tesszük őket”: Rabszolgák és urak interakciója az ókori Rómában. In: BOTOS Máté – FEJES János – MOLNÁR Péter (szerk.): Studium 3. Budapest 2019, 40–63.
- GRÜLL Tibor: A gyökér és az ágak. Szombathely 2005
- GRÜLL Tibor: „Hoc quidem iuris est” (Coll. 5.2.1.). A Collatio legum Mosaicarum et Romanarum szerzőségének kérdéséhez. Diké 2022/1. sz. 10–28.
- GRÜLL Tibor: Ézsau három könnycseppje: A zsidók három háborúja Róma ellen. Budapest 2024
- HARPER, Kyle: Slavery in the Late Roman World Ad 275–425. Cambridge 2011
- HEZSER, Catherine: Jewish Slavery in Antiquity. Oxford 2005
- LENGYEL Rita – KARÁCSONY Dávid: Aut cum re datur vagy autem reddatur?: A Liber Singularis Regularum eltérő szövegváltozatai által okozott dilemmák. In: BOROS István (szerk.): Lineas exarare: V. Scriptorium konferencia. Budapest 2024, 171–189.
- LOSCHIAVO, Luca: Was Rome still a Centre of Legal Culture between the 6th and 8th Centuries? Chasing the Manuscripts. Rechtsgeschichte 2015/1. sz. 83–108.
- MANTHE, Ulrich: Die Mosaicarum et Romanarum legum collatio und der Ambrosiaster. Jüdisches Recht im späantiken Rom. München 2021
- MANTHE, Ulrich: Das Fortleben des Gaius im oströmischen Reich. In: DE BLOIS, Lukas (szerk.): Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire. Brill 2001, 180–201.

- MARTIN, Dale B.: Slavery and the Ancient Jewish Family. In: COHEN, Shaye J. D. (szerk.): The Jewish Family in Antiquity. Brown Judaic Studies 2020/1. sz. 113–129.
- MATHISEN, Ralph W.: The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300–540 Ce). In: TOLAN, John – DE LANGE, Nicholas – FOSCHIA, Laurence – NEMO-PEKELMAN, Capucine (szerk.): Jews in Early Christian Law. Byzantium and the Latin West, 6th – 11th centuries. Brepols 2013, 35–53.
- STOLTE, Bernard H.: A Crisis of Jurisprudence? The End of Legal Writing in the Classical Tradition. In: HEKSTER, Olivier – DE KLEIJN, Gerda – SLOOTJES, Daniëlle (ed.): Crises and the Roman Empire. Leiden 2007, 355–366.
- RABELLO, Alfredo Mordechai: Sull’ebraicità dell’autore della «Collatio legum Mosaicarum et Romanarum». La Rassegna Mensile di Israel 1967/8. sz. 339–349.
- ROTMAN, Youval: Byzantine Slavery and the Mediterranean World. Cambridge 2009
- RUTGERS, Leonard Victor: The Jews in Late Ancient Rome. Leiden 1995
- SCHILLER, A. Arthur: Roman Law. Mechanisms of Development. The Hague – Paris – New York 1978
- Toókos Péter János: A III. szibillakönyv. Irodalmi és teológiai bevezetés. Budapest 2020

